

Kitap Tahlili

Dr. Mustafa HİZMETLİ

Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 2002, 376 s.

Türkiye'nin Batıya dümen kırmasıyla başlayan ve hâlâ menzile ulaşmayan seferi analiz etmeyi deneyen, farklı zamanlarda yayınlanmış makalelerin derlenmesiyle oluşan eserde konular şu başlıklar altında işlenmiştir: **Batıcılık, Tanzimat'tan sonra aşırı Batılılaşma, XIX. yüzyılda düşünce akımları ve Osmanlı Devleti, Osmanlı bakış açısından hürriyet, Mecelle'nin kaynakları üzerine açıklayıcı notlar, Türkiye'de iletişimin modernleşmesinin erken bir safhası üzerine bazı notlar, Türkiye'de muhalefet ve kontrol, Türkiye: Bir ekonomik kodun dönüşümü, Türk düşüncesinde Batı sorunu ve bağımsız makaleler. Eserde ayrıca içindekiler ve dizin bölümleri bulunmaktadır.**

Yazar, **batıcılık** başlığı altında sırasıyla, Batıcılığın ilk devresi, II. Mahmut dönemi ve Tanzimat'ın ilanı, 1856 Islahat Fermanı, II. Abdülhamit dönemi, II. Meşrutiyet dönemi, Atatürk ve batıcılık, Atatürk'ün ölümünden sonra batıcılığa karşı tepkiler konularını modernleşmenin bir kronolojisini oluşturması için kısaca ele almıştır. Yazar'a göre, Batıcılık, Osmanlı'da başlayıp Cumhuriyet Türkiye'sinde yeni boyutlar kazanan Batı Avrupa'nın toplumsal ve fikrî bileşimini erişilmesi gereken bir hedef olarak gören yaklaşımın adıdır. Ancak bu kavram, Batı'yı her hususta örnek almak isteyenleri ifade etmek için kullanılmıştır. Eserde III. Ahmet döneminde kişi refahını, III. Selim döneminde askerî kuruluşları örnek almakla başlayan modernleşmenin II. Mahmut döneminde bir Osmanlılık şuuru oluşturma

hedefine yönelik Yeniçerilerin kaldırılması, yeni askerî birliklerin oluşturulması, tebanın mülkiyet haklarının teminat altına alınması, vergilerin artırılması ve eğitimin yaygınlaştırılması gibi önemli faaliyetler şeklinde tezahür ettiği, söz konusu hedef gerçekleşmese de batılı kurumların ülkede yerleştiği vurgulanmaktadır. Buna karşı Tanzimatçıları eleştiren Namık Kemal ve Ziya Paşa önderliğindeki Yeni Osmanlılar'ın onları Batı'nın amacını anlamamak, kendi kültürlerini kösteklemek ve yüzeysel anlamda batılı olmakla suçladığına da eserde yer verilmektedir.

Yazar, Tanzimat'ın ikinci aşaması olan Islahat Fermanı'nın temelde din farkı gözetmeden bir Osmanlı vatandaşlığı kurmaya yönelik olduğunu, ancak fermanla sağlanan beraberliğin gayrimüslim ve yabancıların malî kaynakları, dış destekleri bilgi ve deneyimleri dolayısıyla Müslümanların aleyhine işlediğini vurgulamaktadır. Bu dönemde gerçekleştirilen modernleşme çabalarına yöneltilen eleştirilere değinen yazar, Türk düşünürlerinin bu tedbirleri Batı'ya verilmiş ödünler olarak gördüğünü, Yeni Osmanlıların ise Tanzimatçıların şeriat alanını küçülten uygulamalarını yerdığını ve parlamentarizm için İslâm fikhını kaynak gösterdiklerini belirtmektedir. Yazar, bu dönemde de Batı'nın yüzeysel olarak algılanmaya devam ettiğini belirlemektedir.

II. Abdülhamit'in, batıcılığı, onların tekniğini, idarî sistemini, eğitimini ve bilhassa askerî teşkilatını alma şeklinde anladığına değinen yazar, onun bir yandan tebası arasında Müslümanlığı güçlendirmeye çalışırken diğer yandan okullarda da bilgili bir kuşak yetiştirdiğini belirtmektedir. II. Meşrutiyet döneminin, Mehmet Akif önderliğinde İslâmcılığın doğuşuna sahne olduğunu söyleyen yazar, İslâmcıların bariz vasfının Batı'yı seçerek alma eğilimi olduğunu vurgulamaktadır. Yazar, Atatürk'ün batıcılığını öncekilerden ayıran niteliğin kişisel onur kavramına yaptığı vurgu olduğu görüşündedir.

Batıcılığın Atatürk'ün ölümünden sonra, sağda ve solda taklitçilikten ileri gidememekle eleştirildiğini kaydeden yazar, Batı'nın Türkiye'ye en yalıtkan ve yüzeysel düzeyde yerleşmesinin nedenini taklit eğiliminde değil, Osmanlı-Türk kültürünün bir yapı unsurunda aramak gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca yazar, Batı'ya karşı ortaya çıkan tepkinin iki buçuk asır kisse değiştirerek devam etmesinin ilginç bir sosyal araştırma konusu olarak karşımızda durduğuna işaret ederek bölümü noktalamaktadır (9-19).

Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma başlıklı bölümde yazar, son yıllarda sosyal bilimlerde geliştirilen bazı önemli kavramları Türk toplumunun çerçevesine yerleştirmeyi denemektedir. Söz konusu kavramlar şunlardır: **Kültür, büyük ve küçük kültürel gelenek, ideoloji,**

modernleşme, yeniden üleştirme ve karşılıklılık, toplumsal seferberlik ve evrensellik. Bunlardan kültürü, bir toplumun eğitim, teknoloji, siyaset, hukuk, iktisat, sanat ve dine ilişkin sorunlarını çözdüğü kendine özgü yol olarak tanımlayan yazar, Türkiye’de daha çok eğitim ve sanat için kullanılan bu kavramın sosyal bilimciler için daha çok sosyal yapıyı ifade ettiğini vurgulamaktadır. Eserde büyük ve küçük kültürel gelenek, bizim kabaca halk-divan edebiyatı ikiliği olarak bildiğimiz olayın daha genel ve bilimsel ifadesi olarak tanımlanmakta ve bunlardan ilkinin kırsal hayat yaşayan ve tarımla geçinen insanların, ikincisinin ise şehirde yaşayan yönetici sınıfın kültürü olduğu görüşüne yer verilmektedir. Yazar, ideolojiyi, var olan bir sosyal yapıyı devam ettirmeye veya yenisini yaratmaya yarayan bir fikir yapısı olarak tanımlamaktadır. Eserde toplumsal seferberlik, modernleşme öncesi birbirine girift olan sosyal yapıların farklılaştıktan sonra yeni araçlarla toplanması ve bir bütün olarak harekete geçirilmesi olarak tanımlandıktan sonra bunun gerçekleşme yollarından birinin haberleşme ve yol ağının gelişmesi diğeri ise bu imkâna kavuşan insanların birbirini tamamlama ve beraber çalışma fırsatı bulmasıyla ihtiyaçlarının bir kısmını üretip diğerleri için ülkenin başka kısımlarına bağlanması olduğuna işaret edilmektedir. Söz konusu seferberliğin hem haberleşme ve hem de iktisadî yapı açısından bağımlaşmayı içermesi gerektiği vurgulanan eserde, XIX. yüzyılda Osmanlı devletinde olduğu bunlardan birinin diğerinden geride kalması durumunda bir dengesizlik meydana geldiği görüşüne yer verilmekte ve ekonominin haberleşmeden geri kalması yüzünden söz konusu dönemde Osmanlı toplumsal seferberliğinin gerçekleşmediğine atıfta bulunmaktadır. Evrenselliği, insanın kendisini insanlığın bir parçası olarak görmesi şeklinde tanımlayan yazar, dünyayı yöneten-yönetilen diye ikiye ayrılmış olarak görüp bunlardan birine dâhil olarak dünyaya karşı tavır almanın yerel bir tutum olduğunu belirtmektedir.

Osmanlı toplumunun askerî kahramanlık ve yeniden üleşim düzeni üstüne kurulu olduğuna dikkati çeken yazar, bu düzenin değişmesinin problemlere yol açtığı görüşündedir. Eserde, modernleşme karşısındaki engeller, yolu kesinlikle kapadığı apaçık olan engeller ve kimsenin aleyhinde konuşmaya cesaret edemeyeceği fakat direnişin esası olan gizli yapılar olarak belirlenmektedir. Yazar, tutuculuğun kaynaklarını, Osmanlı sosyal yapısındaki savaşı grupların değerleri, toplumun merkezi olarak mahalle, yeniden üleştirici ahlâk ve siyasî sınıfın servet üzerindeki kısmî tekeli şeklinde sıralamaktadır. Bu bölümde yazar ayrıca dinî olarak adlandırılan etkenlerin bazen tamamen dinî olmayan veya dinin arkasına gizlenen yapısal etkenler olarak ortaya çıktığına dikkati çekmektedir (21-79).

XIX. Yüzyıl Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti başlıklı bölümde yazar, klâsik dönem Osmanlı düşüncesinin beslendiği düşünürler olarak Platon, Aristo, Farabî ve Maverdî'den bahsettikten sonra dinin devletin ikizi olarak görülmesi anlayışına atıfta bulunmaktadır. Batı siyasî düşüncesinin Osmanlı toplumuna giriş kanalı olarak kameralizmin (aydın despotizmi) etkisine işaret eden yazar, Tanzimat'ın uygulayıcıları olan Âli ve Fuad paşalara tepki olarak ortaya çıkan Yeni Osmanlıların üç ayrı eksen oluşturduğunu ancak hepsinin de terakkî noktasında birleştiğini söylemektedir. Bu asırda Cevdet Paşa ve Şirvanzade Rüşdü Paşa öncülüğünde ortaya çıkan İslâmcılığın amacının Tanzimat'ın getirdiği kültürel yozlaşmayı şeriat değerlerinin iadesiyle gidermek olduğunu belirtmektedir. II. Abdülhamit döneminde ortaya çıkan akımlardan milliyetçilik, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki'yi de inceleyen yazar, Jön Türklerin ortaya çıkışında temel saikin, geleneksel ilişki tarzını çağdışı bulmaları olduğuna değinmektedir. Eserde ayrıca İttihat ve Terakki'nin amacının Osmanlı devletini kurtarmak olduğu vurgulandıktan sonra bunların hürriyetçi söylemlerine rağmen hürriyetçi değil kalkınmacı-kurtarmacı oldukları ve bunu Cumhuriyet'e devrettikleri ortaya konmaktadır (81-101).

Osmanlı Bakış Açısından Hürriyet başlıklı bölümde yazar, yekpare bir toplum özlemi idealine atıfta bulunduktan sonra, Osmanlı siyasî hayatında anahtar bir rolü bulunan 'zımnî sözleşme' kavramını incelemektedir. İsyan olarak nitelenen olayların arkasında zımnî bir sosyal sözleşme kavramına rastlanıldığını belirten yazara göre, söz konusu sözleşmenin korunmasına katılan sosyal sınıflar arasındaki ittifaklar zamanla köklü değişikliklere uğradığı halde askeriyenin rolü hep aynı kalmıştır. Eserde, isyanların çıkmasında İslâm'daki 'iyiliği emir, kötülükten nehiy' kavramından hareketle oluşturulmuş olan hisbe kurumunun rolüne de işaret edilmekte ve halk isyanlarının gerekçesinde devletin hisbe işlevini yerine getirmemesinin yer aldığına dikkat çekilmektedir. Osmanlı halk isyanı modelini de analiz eden yazar, bir isyan sürecinin şu şekilde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır: Siviller şikayet eder, din adamları haklılaştırır, askerler de rejimi devirecek gücü elde eder. Yazara göre, pek çok üstün yanına karşın çok yoğun bir siyaset teorisi bulunmayan Kemalizm'in sahip olması gereken iki özellik bireycilik ve kolektivistizmdir. Bunlardan bireycilik Batı hakkında bilgi edinmekten ve bu bilginin nüfuz ettiği bir dünyada yaşamaktan kaynaklanır, kolektivistizm ise Osmanlı mirasıdır (103-122).

Mecelle'nin Kaynakları Üzerine Açıklayıcı Notlar bölümünde Türk adlî modernizasyonunun üç büyük unsuru ele alınmaktadır. Bunlar: Ticaret mahkemelerinin kuruluşu, ceza kanunu ve Mecelle'nin ortaya çıkmasıdır.

Yazar, bunların ilkinin değişen ticaret dünyasının yansıması ve yabancı diplomatların baskılarının bir sonucu olduğu görüşündedir. Eserde, ceza kanununun kabulü, yabancı baskılarından çok, dolaylı ve dâhilî reformların bir sonucu, güçler arası uzlaşmanın bir ürünü olarak görölmektedir. Yazar, *Mecelle*'yi yabancı müdahalesi, yerli reformist eğilimler ve Osmanlı muhafazakar reaksiyonu arasındaki çatışmanın bir ürünü olarak görmek eğilimindedir. Yazara göre *Mecelle*'nin en önemli yönü 'zamanın icapları' ifadesiyle karşımıza çıkan modern medeniyetin akılcı güçlerinin şeriate karşı uyguladığı baskının bir yansıması olmasıdır (123-141).

Türkiye'de İletişimin Modernleşmesinin Erken Bir Safhası Üzerine Bazı Notlar başlığı altında yazar, sosyal iletişim sürecindeki gelişmelerle millî bilinç ilişkisini ele almaktadır. Eserin bu bölümünde, Türk dilini sadeleştirme hareketinin kaynağı ve gelişimini incelemek suretiyle modernleşmenin sosyal iletişimin evrim süreciyle ilgisi kurulmaya çalışılmıştır. Bürokrasi dilinin sadeleştirilmesi, gramer oluşturulması ve Türk gazeteciliğinin gelişimi bu bölümde yer alan diğer bazı önemli konular (143-176).

Muhalefet ve Kontrol başlıklı bölümde yazar, mutlak iktidarı sınırlama ve gerçek siyasî alternatifleri öneren bir mekanizma anlamında Osmanlı'da muhalefetin bulunmadığını savunmaktadır. Yine yazar, ulemanın ise mutlak iktidarı sınırlama işlevine sahip olmakla birlikte alternatif önerme özelliğinden yoksun olduğunu altını çizmektedir. Gerçekte mutlak iktidarın sultan, yeniçeriler, ulema ve kalemiye arasında kurulan hassas güç dengesiyle sınırlandığı da bu bölümde vurgulanan görüşlerden biridir. Azınlık hakları kavramının da ele alındığı bölümde Osmanlı'da bu kavramın bulunmadığı, azınlıkların millet olarak sisteme dâhil edilip değişikliklere karşı korunduğu ifade edilmektedir. Yazar, bölücülük suçlaması, sapmaya karşı tahammülsüzlük ve yaygın sosyal kontrolün Türk toplumunun karakteristiği olduğunu vurgulamakta, muhalefetin ancak 1960 anayasasıyla kurumlaştığı Türkiye'de muhalifleri milleti bölmekle suçlamanın hâlâ gözde olduğuna dikkati çekmektedir. Yazar, Türk toplumunda yaygın olan hoşgörü azlığının gerçekte bilişsel sertlikle ilgili olduğuna atıfta bulunarak bölümü noktalamaktadır (177-194).

Türkiye, Bir Ekonomik Kodun Dönüşümü başlıklı bölümde Türk ekonomisinin yapısı **gelir dağılımı, fırsat alanı, denkserlik ve etnik işbölümü** kavramları aracılığıyla analiz edilmekte ve geleneksel Osmanlı ekonomisinin ziraî üretimden azamî vergi almayı hedefleyen malî devlet niteliğine sahip olduğuna dikkat çekilmektedir. Eserde ayrıca, Osmanlı toplumsal yapısına hâkim Platoncu koruyucular-sıradan yurttaşlar

ayrımının gelir dağılımını sorgulama ve değiştirme eğilimini engellediği vurgulanmakta, etnik iş bölümünün de bunu desteklediği belirtilmektedir. Yazar, görece eşit insanların faaliyette bulunduğu Osmanlı ekonomisinin, dikey hareketliliğe açık, kalıcı aristokrasiden yoksun yapısı dolayısıyla Avrupa ekonomilerinin geçtiği evrelere geçemediğine dikkat çekmektedir. Nitekim, Osmanlı'nın çağdaşı devletler önce tarımı destekleme, bataklıkları kurutma, yol yapma, otoyolları geliştirme, bir posta sistemi kurma ve ilk-orta öğretimi yaygınlaştırmayı içeren merkantilist evreye, daha sonra da ekonomik mühendislikten ibaret olan kameralist evreye geçmişlerdi. Yazara göre, XIX. yüzyılda bile Osmanlı'da hâlâ en önemli zenginlik iltizamı ve iktidar zenginlikten daha değerli bir meta idi (195-238).

Türk Düşüncesinde Batı Sorunu başlıklı bölümde Türkiye'nin Batı ile karşılaşmasının tarihini yazmanın kolay bir iş olmadığına değinildikten sonra bu alandaki çalışmaların ya bir heves ürünü ya da kendi tezlerini kanıtlarla bezeme çabasından ileri gitmediği belirtilmektedir. Yazar, Niyazi Berkes'in *Türk Düşüncesinde Batı Sorunu* adlı eserinin iktisadî analizlere dayanması ve bütünlüğü dolayısıyla diğerlerinden ayrılmakla birlikte, bıraktığı izlenimin bir serzeniş havası olmasının bunu gölgelediği kanaatindedir. Yazar, Berkes'in emperyalizmden önce ve sonra Batı'yı hunhar ve küstah, Türk idarecileri ve aydınlarını Batı karşısında hep yanlış karar vermiş ve tedbir almış kimseler olarak değerlendirmesini eleştirmektedir. Yazarın, Berkes'in sebeplerden çok sonuçlara önem veren 'beceriksizlik' izahına karşı önerdiği daha yapısal bir anlatım şudur: "*Osmanlılar, Hegel ve Marks'ın 'sivil toplum' olarak tanımladıkları bir yapıdan yoksun oldukları için iktisadî gelişmenin motoru pek tabii ki sivil toplum olamaz; ya bizzat devlet ya da kapital çevreleriyle ilişki kurmuş azınlıklar olabilirdi.*" Berkes'in tarih boyunca Türklerin birliğinin ya zenaat ya da devlet birliği şeklinde gerçekleşmesi ve iktidar sahipleri ve diğerleri ayrımının hep geçerliliğini koruması gibi önemli tespitlerine de atıfta bulunan yazar, sonuç olarak Batı karşısında beceriksizliği yapısal nedenlerde aramak gerektiği görüşündedir (239-248).

Eserin son bölümünü oluşturan **Bağımsız Makaleler** başlığı altında gençlik, kültür, kütle ve yapı temaları etrafında yoğunlaşan çok sayıda makaleden bazılarının isimlerini şöyle sıralayabiliriz: **Türkiye'de gençlik ve şiddet, Türk tarih yazımında son eğilimler, Kültür ve kütle, kütle ve demokrasi eğitimi, politikanın inanç muhtevası, devrimizde amme felsefesi, Türkiye'de ırkçılık, görkemli yapılar-küçük yapılar** (251-364).

Zengin muhtevasını kısaca tanıtmaya çalıştığımız Şerif Mardin'in *Türk Modernleşmesi* adlı eseri, yöntemiyle modernleşmeyi inceleme konusu yapan diğer eserlerden ayrılmaktadır. Çünkü o, diğer çalışmalarda yapıldığı

gibi, ne modernleşme hareketlerinin bir kronolojisini vermekte, ne de Batı'nın ne kadar hunhar bizimkilerin ne kadar beceriksiz olduğuyla ilgilenmektedir. Onun bu eserinde yapmaya çalıştığı, sosyal bilimlerdeki bazı yeni kavram ve kuramların da yardımıyla modernleşmenin önünü tıkayan Türk toplumunun yapısından kaynaklanan engelleri belirlemek ve analiz etmektir. Eserde, modernleşmenin yanında veya karşısında yer alan akımlar ve kişilerle bunların görüşlerinin olabildiğince objektif olarak yansıtıldığı görülmektedir. Buradan yazarın, modernleşmenin yanında veya karşısında olmak yerine onu anlamaya ve açıklamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Sonuçta eserin, Türk toplumunda değişimin veya değişmeye direnmenin zamandan veya rejimden bağımsız yapısal dinamiklerinin varlığına dikkatimizi çekmesi bakımından okunmaya değer olduğu kanaatindeyiz.